

סוגיה סט: הגדרת חימוץ

רקע

עסקנו עד כה באיסור בל יראה ובאיסור אכילת חמץ, ולא הגדרנו מהו חמץ. בסוגייתנו מגדירות המשנה והגמ' מהו חימוץ. יש להבין האם חימוץ הוא מציאות פיזית שניתן לעקוב אחריו במעבדה, או שלחמץ הגדרה הלכתית.

מקורות

- א. מו. "מתני' בצק החרש... הא פחות מיל חוזר"
- מח: "מתני' שיאור ישרף... שאין לו כמה סדקים מלמטה"
- ב. רש"י מו. ד"ה בצק החרש
- פירוש המשניות לרמב"ם על משנת "בצק החרש"
- רמב"ם הל' חמץ ומצה פ"ה הי"ג, והשגת הראב"ד
- מאירי ד"ה בצק החרש, "... פירושו בהתחלת התפיחה וכן הלכה"
- ג. חולין כג: "בעי רבי זירא האומר הרי עלי לחמי תודה מן החמץ... או לא נפיק תיקו"
- ד. שו"ע סי' תנט סע' ב ומשנה ברורה [בעיקר: ס"ק יד, טו [ובביאור הלכה ד"ה הוי]]

מאירי מה. ד"ה בצק החרש

בצק החרש ר"ל אטום ומשתנה מגונו ואין חימוץ ניכר בו ר"ל שלא היה שם סדק וכן שלא הכסיפו פניו לגמרי אם יש כיוצא בו ר"ל שנילושה עמו ובא לידי חימוץ אסור ואם יש שם כיוצא בו ולא נשתנה אף זו מותרת ואם אין שם כיוצא בו שאלו בה בגמ' מהו שיעורה ונתנו בה שיעור לשהיית שיעור מהלך מיל משנסתלקו הידים להתעסק בה וכל שעמדה לה כשיעור זה בלא התעסקות אוסרין אותה אחר שראינו בה שנתחרשה הא כל שלא ראינוה שנתחרשה אין אוסרין אותה עד שיוכרו בה סימני חמוץ כגון סדק או הכספת פנים גמורה או תפיחה גמורה שאף התפיחה הגמורה חמוץ הוא ומה שאמרו תפח תלטוש בצונן שמשמעו שהתפיחה הוא סימן לחימוץ אבל לא חמוץ פירושו בהתחלת התפיחה וכן הלכה.

הסבר הסוגיה

"בצק החרש אם יש כיוצא בו שהחמיץ הרי זה אסור. אין שם כיוצא בו... מיל".

[משנה וגמ' מו.]

"חכמים אומרים זה וזה [נתערבו סדקין זה בזה, כקרני חגבים] האוכלו חייב כרת ואיזהו שיאור כל שהכסיפו פניו כאדם שעמדו שערותיו".

[משנה מח:]

שתי משניות עוסקות בהגדרת חימוץ, וההגדרות שלהן שונות זו מזו. המשנה בדף מח: נותנת הגדרה פיזית ברורה לחימוץ, המשנה והגמ' בדף מו. מגדירים חמץ על פי זמן השהיית הבצק.

המשנה בדף מח: מביאה מחלוקת תנאים בהגדרת חימוץ. לדעת רבי יהודה חימוץ הוא תפיחת העיסה עד כדי שהעיסה מתמלאת סדקים, ולדעת חכמים מספיק שני סדקים כקרני חגבים כדי להגדיר חימוץ.

המשנה מביאה גדר נוסף - "שיאור". מפשטות המשנה משמע שמהתורה שיאור הוא מצה גמורה, ורק חכמים גזרו שאסור לאוכלו וחייבים לבערו, כהרחקה מאיסור תורה¹.

המשנה בדף מו. מחדשת שניתן להגדיר חימוץ אף ללא סימני חימוץ. המשנה אומרת ששתי עיסות שנילושו יחד בתנאים שווים, לאחת סימני חימוץ ולשניה אין סימני חימוץ, שתיהן חמץ. מוסיפה הגמ' שעיסה ששהתה שיעור מיל, הרי היא חמץ וחייבת שריפה.

נחלקו הראשונים בהסבר המשנה, מחלוקת הנובעת מהסבר המושג "בצק החרש":

רש"י [ד"ה בצק החרש] מפרש: "משונה הוא כחרש הזה שיש לו אזנים ואינו ניכר אם שומע אם לאו". משמע מדבריו, שהבצק משונה, אינו דומה לבצק של מצה ואינו דומה לבצק שהחמיץ. המאירי [ד"ה בצק החרש] כותב דבר זה בפירושו: "בצק החרש רצה לומר אטום ומשתנה מגוונו ואין חימוץ ניכר בו". בצק החרש הוא בצק שהגוון שלו השתנה, אבל לא הכסיפו פניו ואין בו סדקים. לפיכך כותב המאירי בפירושו, שאם לא נשתנה, הרי הוא מצה גמורה, אף שבין זוגו החמיץ.

הרמב"ם [פירוש המשנה פ"ג מ"ב] חולק על פירוש זה, ומפרש: "בצק החרש הוא כשמכין עליו בידו אינו משמיע קול הברה, וכאילו הוא חרש שאינו עונה למי שקורא לו". בצק חמץ משמיע קול בעת שמכים עליו², בצק החרש הוא בצק שאינו משמיע קול, זאת אומרת שהוא בצק שנראה לגמרי כבצק מצה. מחדשים המשנה והגמ', שלמרות שהוא נראה כבצק מצה, אם בצק מקביל לו הראה סימני חימוץ, או אם שהה שיעור מיל, הוא חמץ גמור.

¹ הסבר זה ע"פ הרמב"ן והר"ן (יג. באלפס) שחכמים סוברים שאין איסור מהתורה על אכילת שיאור. גם רבי מאיר, האוסר, אינו סובר ששיאור הוא חמץ, שהרי אין בו כרת, אלא לדעתו התורה ריבתה איסור שיאור למלקות. עיין תוסי' כג. ד"ה מאן.

² התפיחה יוצרת חללים בתוך העיסה, והכאה על דבר חלול משמיעה קול.

הבנה זו מפורשת בפסקי הרמב"ם [פ"ה הי"ג]: "כל זמן שאדם עוסק בבצק אפילו כל היום כולו אינו בא לידי חמוץ ואם הגביה ידו והניחו ושהה הבצק עד שהגיע להשמיע הקול בזמן שאדם מכה בידו עליו כבר החמיץ וישרף מיד ואם אין קולו נשמע אם שהה כדי שיהלך אדם מיל כבר החמיץ וישרף מיד" - הרמב"ם אינו עוסק בבצק מיוחד, אלא בכל בצק, ואוסר אותו לאחר שיעור מיל.

לראב"ד פירוש שלישי, הפוך בתפיסה מפירושו של הרמב"ם. הראב"ד מפרש כרמב"ם שבצק החרש הוא בצק שיש לו קול מיוחד, אבל לדעתו חרש הוא קול עמום, והוא סימן לחימוץ. לדעת הראב"ד סדקים בעיסה מהווים הגדרה ברורה לחימוץ. קול עמום אינו מהווה חימוץ, אלא סימן לחימוץ, שאולי אנו לא מצליחים לראות. אם יש עיסה כיוצא בה שהחמיצה, או עבר שיעור מיל, ודאי שהעיסה חמץ, ושורפים אותה.

ניתן להבין שמחלוקת הראשונים היא מחלוקת בהגדרת חימוץ. לדעת רש"י, הראב"ד והמאירי חימוץ הוא תהליך פיזי, ולכן ללא סימן פיזי אין חימוץ. הרמב"ם חולק, ולדעתו שתי הגדרות לחימוץ:

א. הגדרה פיזית - "בצק המשמיע קול בזמן שאדם מכה בידו עליו".

ב. הגדרה הלכתית - "ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים עגות מצות... כי גרשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה" [שמות יב, טז] - בצק שהתמהמה מוגדר מבחינה הלכתית כחמץ, למרות שלא עבר תהליך חימוץ³.

עד כה הבנו שחימוץ הוא נקודה אחת על ציר הזמן. הבצק עד לנקודה זו מצה, ומנקודה זו חמץ. לפי הבנה זו, שיאור הוא איסור דרבנן. הגמ' בחולין [כג:] מעלה שתי הבנות אחרות לדין שיאור:

א. שיאור הוא ספק איסור דאורייתא⁴.

ב. המושג "שיאור" הוא מושג מהתורה. פירוש המושג, עיסה שאינה חמץ ואינה מצה. מהתורה אין מקיימים בה מצות מצה, ואין עוברים עליה על איסור אכילת חמץ. לדעת רבי יהודה איסור אכילתה מדרבנן, ולדעת רבי מאיר, התורה חידשה איסור מיוחד לאכילת שיאור, למרות שאינה מוגדרת כחמץ.

³ מובן שהבנה זו אינה הכרחית. ניתן לומר, שעיסה ששהתה שיעור מיל מוחזקת כחמץ, ואנו בעין בלתי מזוינת לא רואים את תהליך החימוץ שעבר על העיסה.

⁴ כוונת המשנה ש"האוכלו פטור", שפטור ממלקות.

סיכום

נחלקו הראשונים בהסבר המושג "בצק החרש":
 רש"י, מאירי: בצק משונה, שיש חשש שהחמיץ. שיעור מיל ועיסה כיוצא בו שהחמיצה, מאמתות את החשש.
 ראב"ד: בצק המשמיע קול המעיד על כך שהחמיץ, ואעפ"כ אוסרים אותו רק לאחר שיעור מיל.
 רמב"ם: בצק רגיל. בצק זה נאסר לאחר שיעור מיל או כשיש עיסה כיוצא בו שהחמיצה.
 את דין שיאור ניתן להבין באחת מארבע דרכים:
 א. מהתורה שיאור הוא מצה גמורה. לדעת רבי יהודה איסורו רק מדרבנן, לדעת רבי מאיר התורה חידשה בלימוד מיוחד, שיש לאו על אכילת שאור למרות שאין לו שם חמץ [תוס' מג. ד"ה מאן].
 ב. מהתורה שיאור הוא חמץ, והתורה חידשה שלמרות שהוא חמץ אין כרת על אכילתו [כך משמע מהגמ' חולין כג: בדעת רבי מאיר].
 ג. שיאור הוא ספק חמץ [אפשרות שהגמ' בחולין מעלה לדעת רבי יהודה].
 ד. שיאור אינו חמץ ואינו מצה [אפשרות שהגמ' בחולין מעלה לדעת רבי יהודה].

הלכה

השו"ע [סי' תנט סע' ב] פוסק כדעת הרמב"ם שכל עיסה ששהתה שיעור מיל, או שיש עיסה כיוצא בה שהחמיצה אסורה. מדגיש הביאור הלכה [ד"ה ואם] על פי הפרי מגדים, ששיעור מיל אינו ספק דאורייתא, אלא איסור דאורייתא גמור, ובספק שהה הבצק שיעור מיל, אזלינן לחומרא.
 השו"ע פוסק ששיעור מיל הוא 18 דקות. הביאור הלכה [ד"ה הוי] מביא שיש דעות שמיל הוא 22.5 דקות ואולי אף 24 דקות. פוסק הביאור הלכה שבהפסד מרובה אפשר שיש לסמוך על דעתם.